

Pierre Hadot (1922-2010): la filosofia com a «manera de viure»

ANTONI BOSCH-VECIANA

Per a aquells que hem tingut la sort immensa d'haver-nos tractat personalment amb el professor Pierre Hadot és un goig participar en aquest *Quadern de les idees, les arts i les lletres*. Això suposa, d'alguna manera, acceptar per endavant, no el fet, però sí la hipòtesi que la vida i l'obra de Pierre Hadot podrien ser compreses com una forma d'espiritualitat. Això és, doncs, el que hauré de dilucidar ací.¹

Abans que res ens caldrà aproximar-nos a allò que sigui l'espiritualitat. Perquè el concepte *espiritualitat* és un concepte debatut; un concepte que no s'hauria de confondre amb altres conceptes, com ara: *fe, religió, saviesa, santedat, mística*, etc.² Aquí no entrarem en aquest debat conceptual perquè no disposem d'espai suficient. Tan sols en tenim prou manifestant el nostre acord amb alguna de les aproximacions elaborades en relació amb aquest concepte, com ara la que, a casa nostra, recentment ha formulat, amb competència, el professor Ramon M. Nogués en el seu darrer llibre, *La salut espiritual*.³ En el IV capítol, intitulat «Espiritualitats», determina l'espiritualitat «com un marc de referència que, des de les arrels més profundes de l'organisme que neixen de l'obertura a la vida, s'orienta intel·lectualment i emocionalment cap a una opció fonamental que tenyeix el viure i actua com un motlle mental i cultural que dona forma a l'anhel de transcendència».⁴ I, de manera més concisa, afegeix a continuació mateix: «les espiritualitats són, doncs, com els camins globals en què prioritàriament cadascú concreta i orienta els seus interessos vitals més profunds, elaborant la pròpia vida com a projecte».⁵ Tal com ha mostrat el professor Pierre Hadot, les escoles filosòfiques hel·lenístiques —i, en general, tota la filosofia antiga— compregueren la filosofia

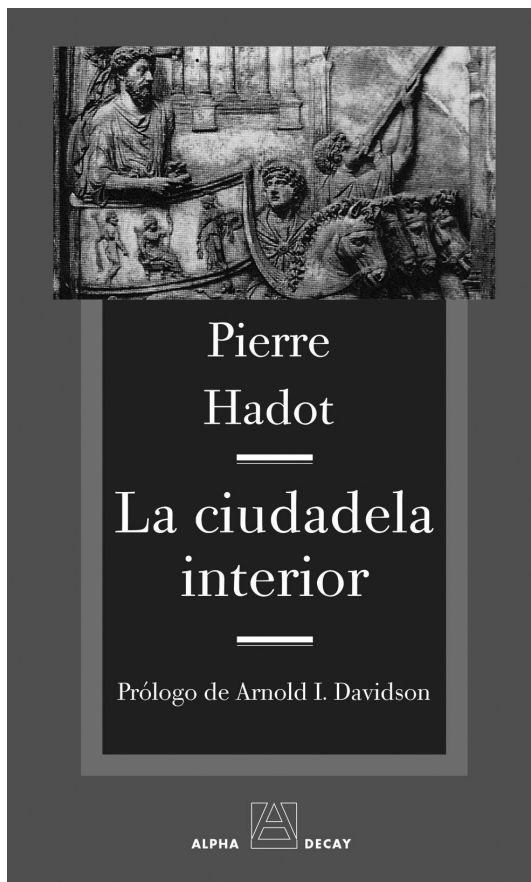
1 Per conèixer més a fons la vida, l'obra i el pensament de Pierre Hadot podeu consultar: Antoni Bosch-Veciana, *El moviment lector de Pierre Hadot. De l'antiguitat clàssica a la contemporaneïtat de la vida filosòfica*, Prefaci d'Arnold I. Davidson, Barcelona: Agrupació d'Editors i Autors Universitaris (AEAU) 2013, 2a edició, 170 p.

2 Per exemple, podeu veure-ho exposat en el text d'Alain Houziaux, «La mort de Dieu et le renouveau de la spiritualité», dins: Alain Houziaux (dir.), *Existe-t-il une spiritualité sans Dieu?*, París: Les Éditions de l'Atelier - Les Éditions Ouvrières 2006, p. 13-44.

3 Ramon M. Nogués, *La salut espiritual. Neurociència i qualitat mental* (Assaig, 36), Barcelona: Fragmenta 2016.

4 *Ibidem*, p. 133.

5 *Ibidem*. La cursiva és nostra.

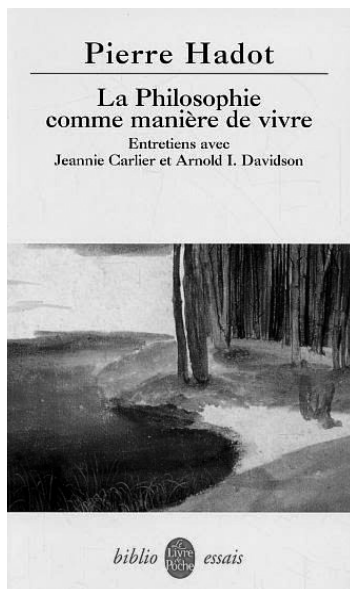

A l'esquerra:
Portada del llibre
La ciudadela interior
de Pierre Hadot.

A la dreta:
Pierre Hadot.

com una opció feta per una determinada manera de viure.⁶ Cada autor i cada escola proposava una manera de viure que, sempre i arreu, mirava de donar sentit a la vida (però no ho feien pas teòricament, organitzant grans sistemes filosòfics conceptuals, sinó transformant la manera de viure de cadascú en una altra que fes possible assolir la serenitat (*ἀταραξία, tranquillitas*) tan necessària en moments plens de tribulacions com eren els moments dels seu present (i de cada present).

6 En totes les obres de Pierre Hadot es trasllueix aquesta comprensió de la filosofia com a manera de viure. El llibres de Pierre Hadot que inicialment millor van traduir aquesta concepció són: *Qu'est-ce que la philosophie antique?* (Folio Essais, 280), París: Gallimard 1995; *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens avec Jeannine Carlier et Arnold I. Davidson* (Itinéraires du Savoir), París: Albin Michel 2001. L'expressió *manière de vivre* de què se serveix Pierre Hadot (o, també, altres vegades: *genre de vie, mode de vie, forme de vie, style de vie*, etc.) és traduïda, en les versions a altres llengües de l'obra de Pierre Hadot, com a *Way of Life, Lebensform, forma de vida i modo di vivere*.

Portada del llibre
La filosofia com a
manera de viure,
de Pierre Hadot.

Cadascú *escollia* aquella escola filosòfica que millor s'adeia al *model de vida* que pretenia assolir i confiava que els *mètodes* d'aquesta o aquella escola o autor hi conduïrien millor. Que Pierre Hadot va estudiar a fons aquest univers filosòfic de l'antiguitat (amb incursions a d'altres moments històrics del pensament filosòfic occidental) i en va saber formular el fil conductor que el guiava (la *recerca* d'una manera de viure), d'entrada tan sols significa que Pierre Hadot va saber captar d'una manera magistral que, en l'antiguitat (i en altres moments), la *manera de viure* era allò que constituïa la finalitat veritable del treball filosòfic (finalitat que després persistí en altres moments de la història de la filosofia occidental). Però això, de moment, encara no ens diu res del fet de si Pierre Hadot va adoptar alguna manera de viure —alguna *espiritualitat*— proposada per alguns d'aquells autors d'aquella època; ni tan sols, sigui dit de passada, que ell es desfés en un afany apostòlic per tal de transmetre aquelles espiritualitats. Això és el que haurem d'anar veient en aquesta exposició.

Si la *manera de viure* és una determinació axial del *viure filosòficament*, això mateix, en la mesura del possible, hauria de ser factible trobar-ho en la vida mateixa de Pierre Hadot, així com en el seu rastreig filològic i exegètic dels textos de l'antiguitat. I això creiem que és així perquè si va saber llegir-hi una nova manera de ser del treball filosòfic, i la vida que hi era íntimament unida, podem pensar que, qui ha fet aquesta troballa respecte del sentit de la filosofia (antiga), fàcilment hagi organitzat la seva vida (segurament de sempre) d'acord amb una *opció intel·lectual i existencial* vers una determinada manera de viure. Per això ara podem recordar algunes línies mestres de la vida i el tarannà de Pierre Hadot que ens permetin situar i comprendre millor la seva manera de viure, que sempre estigué concentrada en allò que, a parer seu, era essencial.

Pierre Hadot naixia pocs anys després de la primera guerra mundial, el 1922, a París.⁷ Els seus

7 Vegeu Pierre Hadot, *La philosophie comme manière de vivre*, ja citat. Avui resulta indispensable el text de Mercè Prats, de la Université de Reims Champagne-Ardenne: «Pierre Hadot, histoire d'une conversion philosophique», dins: Véronique Le Ru (dir.), *Pierre Hadot. Apprendre à lire et à vivre*, Reims: Épure 2014. Agraïm a la Mercè Prats la seva amabilitat en fer-nos arribar el seu esplèndid treball de Màster, dirigit pel professor Frédéric Gugelot, presentat en el curs 2012-2013, a la Université de Reims Champagne-Ardenne (UFR Lettres et Sciences Humaines), que porta per títol: *Jean Bottéro et Jean Hadot; Jean Massin, Lucien Jerphagnon et Pierre Hadot. Histoire de cinq clercs dissidents. L'abandon du catholicisme par cinq intellectuels dans les années 1950 en France*. Des de molts punts de vista és un treball enormement interessant per conèixer el moment que vivia Europa, i França en particular. Podeu comprendre l'obra de Pierre Hadot escoltant una entrevista que el professor Philippe Hoffmann va concedir al doctorand Maël Goarzin (es troba a Youtube: «Pierre Hadot et la philosophie antique»).

pares hi eren refugiats d'ençà del 1914, després d'haver deixat, a peu, Reims, la seva ciutat natal. Al cap d'un mes de néixer el seu fill Pierre, tota la família va retornar a Reims, una ciutat completament destruïda pels bombardeigs. Fins al 1945, Pierre Hadot visqué a Reims, en el període difícil d'entreguerres. El món estava desolat, i mancat de recursos. Tanmateix, enmig d'un món tan trasbalsat, encara hi hagué homes i dones que tingueren el coratge de sobreposar-s'hi. Pierre Hadot fou un d'ells. Visqué i s'educà en aquells anys, plens de tantes dificultats i sense mitjans de cap mena. I, com tants d'altres, gràcies a un treball esforçat d'autodisciplina personal, assolí un bagatge intel·lectual i una fortalesa espiritual avui poc corrents.

Ja de ben jove, Pierre Hadot restà profundament fascinat davant la contemplació de la natura; i, en aquesta contemplació, feu *experiència* densa i singular del *viure en la immensitat del tot*. A partir d'aquesta experiència —o experiències— percebé d'una manera radicalment nova l'existència, no lligada a la fe cristiana. És en aquelles experiències que es produeix en ell una transformació perceptiva —sempre considerà la filosofia com una *transformació de la percepció del món*— la qual li farà adonar-se amb molta intensitat que hi ha *coses indicibles* i que tot allò que hi ha en nosaltres de més essencial no es pot expressar. Precisament serà a causa d'això que comprendrà, sense dubtes, que ens cal tenir el coratge d'*afrentar el misteri indicible de l'existència*. Això li mostrarà *els límits del llenguatge* quan aquest gosa dir l'experiència d'aquest *sentiment oceànic* (Roman Rolland, Sigmund Freud) perquè *el tot* sempre resulta ser quelcom indicible. No és estrany que la poesia de Rilke hagi estat un dels seus llibres de capçalera. A més, fou ell qui va introduir a França el pensament i l'obra de Wittgenstein en la qual hi llegia la problemàtica dels límits del llenguatge i de la mística, que tant el preocupaven.

El treball filosòfic de Pierre Hadot s'orientà ben aviat a comprendre la filosofia com una *mirada senzilla i natural* de veure's un mateix i de veure el món (Bergson): la filosofia és un *esforç per reaprendre a mirar el món*. El seu interès per la mística i el llenguatge del límit amb l'indicible el portaren a estudiar la literatura neoplatònica, amb mestres que el guiaren amb cura i deteniment en les seves recerques, els quals li feren descobrir el mètode historicocrític per tal d'abordar l'estudi dels textos de l'antiguitat clàssica. Entre els seus grans mestres d'aquell moment hi trobem, sobretot, Paul Henry, Pierre Courcelle i, també, Jean-Pierre Vernant i Louis Dumont.

Els seus estudis de filosofia, que aprofundí a l'Institut Catòlic de París i la Sorbona li permeteren exercitar-se en la lectura pacient i minuciosa dels textos de la literatura grecoromana i seguir, des d'un rigor lector del tot encomiable, la tradició no acadèmica que comprenia la filosofia com una *manera de viure*. A la Sorbona seguia amb molt d'interès Jacques Maritain i Étienne Gilson, procurant esforçar-se a conciliar el neotomisme amb l'existencialisme. També seguia amb el màxim interès Sartre i Merleau-Ponty.

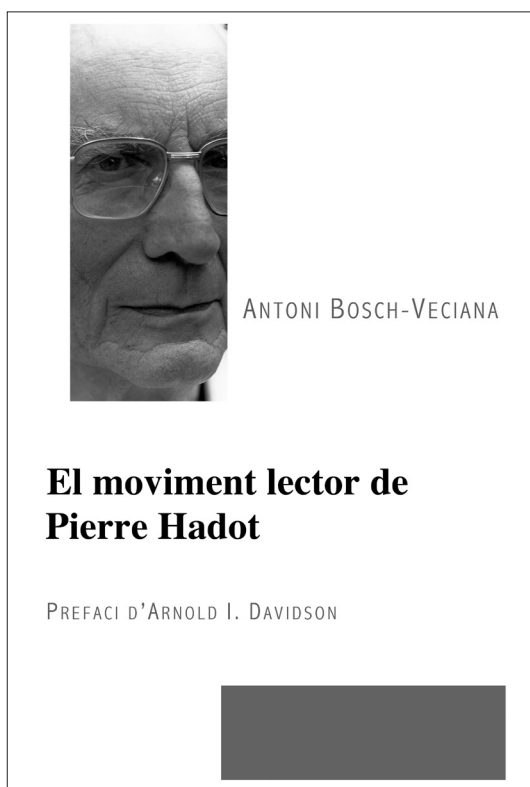
Ell coneixia prou bé homes per als qui la *manera de viure* era allò en què calia concentrar tots els esforços. Així llegeix i estudia autors com ara Petrarca, Erasme, Montaigne, Rousseau, Goethe, Kierkegaard, Nietzsche, Thoreau, Wittgenstein, etc.

En l'itinerari de Pierre Hadot no hauríem d'oblidar el seu cultiu de la música i la literatura. Tocava el piano i l'orgue, i va llegir amb passió tota la gran literatura, i estimava molt el teatre, l'òpera, etc. Un dels llibres que ben aviat va descobrir fou el *Fedre* de Plató. Sovint deia que, a banda de moltes altres influències, de jove, el va interessar molt Montaigne i que els poemes de Rilke eren el seu llibre de capçalera (breviari, deia). L'obra de Pierre Hadot recolza en una cultura vastíssima, conreada amb fruïció. El seu coneixement de l'art és exquisit i, sobretot, és remarcable la seva capacitat de penetrar-ho tot, per a la qual cosa es va preparar tota la vida.

En els seus estudis es topà amb el jesuïta Paul Henry, especialista en Plotí, amb qui faria amistat. Seria qui li dirigiria la tesi doctoral. Hi treballa intensament i amb un profit notabilíssim durant vint anys (1946-1968). El 1968, quan Pierre Hadot tenia 46 anys, presentà la tesi ja enllestida a la Sorbona. El tema de la seva tesi fou Marius Victorinus, tot i que, inicialment, Pierre Hadot volia fer la seva tesi sobre Rilke i la seva relació amb Heidegger.⁸ Per tal de poder treballar-la amb rigor seguí els cursos de Henri-Charles Puech i de Pierre Courcelle a les seccions V i IV de l'École Pratique des Hautes Études, de la qual, més tard, ell mateix seria elegit director de la secció V. Pierre Hadot parla sovint que la metodologia de treball (mètode historicocrític) l'aprendria de Pierre Courcelle.

La seva activitat intel·lectual la desplegà, primerament, com a investigador, en el CNRS de París (1949-1969); després, com a director de la secció V de l'École Pratique des Hautes Études

⁸ L'edició crítica de Marius Victorinus suposà un canvi decisiu en el seu mètode de treball: s'encaminà cap al camp de la filologia i de la història. En treballar Victorinus i el neoplatonisme, s'interessà encara més per la mística. I fou un dels primers, a França, a llegir i donar a conèixer el pensament i l'obra de Wittgenstein (cf. el seu llibre *Wittgenstein et les limites du langage*, París: Vrin 2004, que conté dos estudis publicats com a articles el 1959).

de París (1964-1982); i, uns anys més tard (1982-1991), en el Collège de France, ocupant la Càtedra d'Història del Pensament Hel·lenístic i Romà, a la qual fou invitat i promogut per iniciativa del professor Michel Foucault. El Collège de France era (i és encara) la més alta institució filosòfica de França, a la qual accedí Pierre Hadot sense passar per cap dels llocs d'ensenyament per on passaven, en general, tots els membres del Collège de France. Ens referim a la Sorbonne i a l'École Normale Supérieure. D'ençà de la tardor del 1991 va ser professor honorari del Collège de France. Tot i tenir una salut delicadíssima, treballà intensament i disciplinadament —molt més enllà dels anys de vida que els metges li pronosticaren, després de les seves quatre intervencions molt serioses de cor—, tant com el seu cor i el seu cos li permetien. Encara visqué onze anys més, fins als 88. Va morir la nit del 24-25 d'abril de 2010, a l'hospital d'Orsay (França), a prop del seu domicili (a Limours), pocs dies després d'assistir a la presentació del llibre *Pierre Hadot, l'enseignement des antiques, l'enseignement des modernes*, dirigit pels professors Arnold I. Davidson i Frédéric Worms.⁹ La presentació del llibre havia tingut lloc el 12 d'abril de 2010, a l'ENS del carrer d'Ulm, a París, dues setmanes abans de morir. El seu delicat estat

⁹ El llibre corresponia a una jornada d'homenatge que havia tingut lloc molt abans (l'1 de juny de 2007) i en la qual participaren professors especialistes en Pierre Hadot: Gwenaëlle Aubry, Jean-François Balaudé, Barbara Carnevali, Jean-Charles Darmon, Anne-Lise Darras-Worms, Arnold I. Davidson, Philippe Hoffmann, Sandra Laugier i Frédéric Worms.

Portada del llibre
El moviment lector de
Pierre Hadot,
d'Antoni Bosch-Veciana.

de salut i el refredat que agafà en aquella jornada, tot i anar molt abrigat, el conduïren al Centre Hospitalier Général D'Orsay on moriria al cap de pocs dies.

La professora Ilsetraut Hadot (Marten, de soltera), la seva segona esposa, fou decisiva en la seva vida. Com ell, era una estudianta eminent de la literatura antiga, i, especialment, de Sèneca, del neoplatonisme alexandrí de Hièrocles i de Simplicí, i del *Manual* d'Epictet, que treballaren plegats. Precisament Pierre Hadot esmenta sovint el gran ajut rebut de la seva esposa en relació amb la concepció de la filosofia com a *manera de viure* i, sobretot, en relació amb la noció d'*exercicis espirituals* sobre la qual havien conversat intensament. Pierre Hadot escriu: «*Ma femme a exercé une influence très importante sur l'évolution de ma pensée*», cosa que massa sovint obliden els estudiosos de Pierre Hadot. La seva esposa ha estat sempre al seu costat en els moments més delicats de salut del seu espòs. Pierre Hadot ens ho ha deixat escrit: «*Mais, en plus, je crois que je lui dois d'être encore vivant*». La salut de Pierre Hadot sempre havia estat delicada ja des de jove. Fou sotmès disciplinàriament a operacions de cor molt delicades. La seva esposa de ben segur que encara ens podrà oferir algun manuscrit inèdit del seu espòs que ens farà possible comprendre més a fons el treball de Pierre Hadot respecte a allò que ha estat l'ensenyament dels antics en relació amb el present de l'ensenyament, un dels grans problemes que Europa té avui al seu davant i del qual sabem que Pierre Hadot hi havia treballat, sense que s'hagués editat. De fet, ens cal un text que, des de l'angle de la seva esposa, ens posi en relleu aquest treball de cooperació recíproca més profund, d'hores i hores de diàleg intens, tant respecte del món de l'antiguitat com, també, respecte del món, sovint convuls, del nostre present.

Tots els que vam tractar Pierre Hadot l'admirem i l'estimem tant pel seu rigorós i delicat guiatge intel·lectual com per la seva bonhomia gens llagotera. Acostumava a convidar a casa seva els estudiosos que li demanaven consell sobretot per tal de discutir-hi treballs importants, que els seguia amb interès. Richard Goulet ha escrit que «*Sa bonté, sa simplicité, sa sérénité et aussi son humour, lui ont valu l'amitié de nombreux universitaires et chercheurs du monde entier, célèbres ou encore inconnus. La maison de Limours et son splendide jardin ont accueilli d'innombrables collègues et étudiants et ont été le lieu de fructueux échanges*».¹⁰

El seu darrer llibre, *N'oublie pas de vivre*,¹¹ el dedicà al seu nét, amb aquestes paraules: «*À mon petit-fils Adrien Pagano. En témoignage de reconnaissance pour tout ce qu'il m'a apporté*». Grandios en un savi com ell. També aquell vailet que Pierre Hadot molt sovint pujava a la falda i a qui escrivia algun conte a l'ordinador (que, a vegades, el mateix nét li dictava).

També creiem que val la pena referir un text del mateix Richard Goulet, editor del *Dictionnaire des Philosophes Antiques*, en el qual, a propòsit de Pierre Hadot, escriu aquestes paraules que diuen molt de la *manera de viure* de Pierre Hadot: «*Lorsque l'on voit l'impressionnante production scientifique de Pierre Hadot et la renommée internationale qu'elle lui a value, on ne peut pas ne pas constater qu'une telle activité de recherche, unifiée, cohérente, planifiée, s'est déployée dans un cadre essentiellement individuel, à l'écart des colloques, sans concession aux recueils de mélanges in honorem (lui-même a toujours refusé qu'on lui o rît un volume d'hommages), et sans recourir ni participer aux programmes de recherche, nationaux ou internationaux, bien délimités dans le temps et nancés à coup de milliers d'euros, que l'on voudrait aujourd'hui imposer comme cadre indispensable de la recherche, y compris en sciences humaines. C'est là un exemple sur lequel les décideurs qui entendent piloter et évaluer la recherche devraient aujourd'hui réfléchir*».¹²

La *manera de viure* de Pierre Hadot, en el treball incessant d'estudi i de docència, així com en la vida familiar i de relació amb els altres (amics, estudiants, col·legues, etc.), és un testimoni prou eloqüent de com havia anat preparant la *construcció* del seu sòlid *món interior*. Sense cap dubte, que podem llegir aquest treball interior, i alhora exterior, com *una certa forma d'espiritualitat* arrelada en la quotidianitat de la seva vida.

Pierre Hadot és, indubtablement, un dels grans pensadors de la filosofia francesa del segle xx. Per a ell, la qüestió fonamental de l'historiador de la filosofia és prendre consciència que és filòsof i, com a tal, cal que es plantegi, ineluctablement, la qüestió decisiva: «*Qu'est-ce que philosopher?*». La seva resposta a aquesta qüestió és la seva mateixa vida i els seus treballs. Tanmateix, hom es mostra *filòsof* no només en la resposta a aquesta pregunta sinó, i sobretot, en el fet mateix de plantejar-se *radicalment* aquesta pregunta. D'aquí en sorgiran les respostes que cada filòsof anirà trobant en el

¹⁰ Richard Goulet, «Pierre Hadot 1922-2010» a: *The International Journal of the Platonic Tradition*, 4 (2010), p. 113.

¹¹ Pierre Hadot, *N'oublie pas de vivre. Goethe et la tradition des exercices spirituels* (Bibliothèque Idées), París: Albin Michel, 2008.

¹² Goulet, *Ibidem*.

seu treball i que s'haurien de veure reflectides en la vida. Hi ha un lligam potentíssim entre la filosofia i la vida; si no es donés, difícilment podríem parlar d'un filòsof; en tot cas podríem parlar d'un estudiós o professor de filosofia, però no d'un filòsof.

La manera de viure filosòfica es pot definir, segons els estudis del pensament antic de Pierre Hadot, començant per Plató (i seguint per diverses escoles, entre les quals les dels epicurs i dels estoics), com una *exercitació* (μελέτη, ἄσκησις) en la qual s'ordena el pensament i la vida de cara a un millorament interior en la vida, de cara a la transformació d'un mateix per assolir una vida viscuda amb serenor. Pierre Hadot, després de debatre-ho molt amb la seva esposa l'etraut, tria l'expressió *exercicis espirituals* per anomenar aquests *aprenentatges* que li cal fer al filòsof per tal de tenir una vida ordenada i centrada en l'essencial.¹³ I això es produeix exercitant-se en una mirada de món i de les coses que s'esdevenen «des de dalt» (regard d'en-haut), com li va fer adonar-se la lectura de Goethe.

En l'estudi del neoplatonisme, sobretot, hi veié la importància dels *exercicis espirituals*, és a dir, del treball personal sobre la construcció d'un mateix, això és, pràctiques, que podien ser o bé d'ordre físic (com el règim alimentari); o bé d'ordre discursiu (com el diàleg i la meditació); o bé d'ordre intuïtiu, (com la contemplació) que tenien en comú el fet que estaven destinades a modificar i a transformar profundament aquell qui les practicava. En el seu article sobre els exercicis espirituals Pierre Hadot exposa precisament de manera brillant quatre exercicis que s'han donat al llarg de la tradició filosòfica: l'aprendre a viure; l'aprendre a dialogar; l'aprendre a morir; i l'aprendre a llegir, que mereixerien tot un estudi.¹⁴

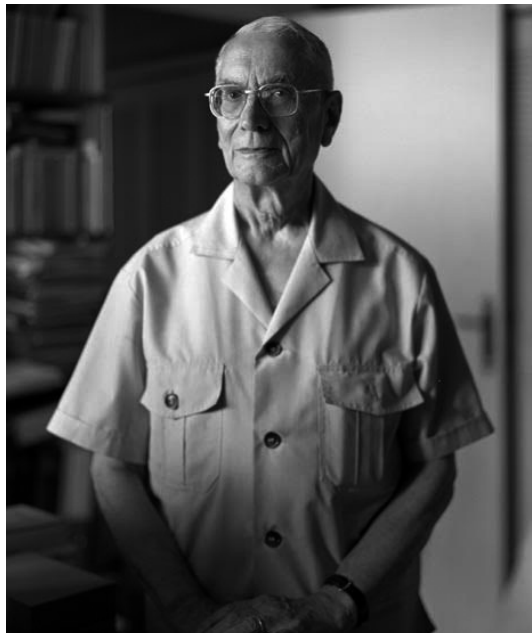
El filòsof sempre corre el risc de l'aïllament. L'aïllament, si conviu en la solitud i en el silenci que acompanyen el treball, aquest aïllament és del tot necessari; però si aquest aïllament és un entotsolar-se del jo, aleshores és un aïllament que destrueix el mateix filòsof perquè l'incapacita per a l'obertura que conté el mateix desig de fer filosofia (φιλοσοφείν). El binomi platònic d'atracció eros-desig, central en la seva manera de comprendre el moviment del filosofar, situa la

mateixa *exercitació filosòfica* en l'àmbit delicat i tensat —i, si es vol, ambigu— d'una recerca necessària d'equilibri entre l'aïllament fecund i l'acció comunitària i social ineludible.

Situar com a tasca del filòsof el viure significa centrar en la vida l'activitat filosòfica. I d'una manera ben particular en relació amb els altres. La saviesa a la qual aspira el filòsof ha de tenir en els altres un dels referents més específics de la seva bondat.

En la vida i en el treball intel·lectual de Pierre Hadot es retroben l'inici i la fi, és a dir, el sentiment viu de pertinença al món i el retrobament amb els altres, tots els altres; però, sobretot, els qui viuen en l'immense souffrance, tal com ens ha deixat escrit en les seves darreres paraules, com a testament del seu itinerari espiritual de plenitud amb si mateix, amb els altres, amb la naturalesa i, en definitiva, amb el Tot.

En definitiva, de cap manera podem dubtar que la vida i el treball intensíssims de Pierre Hadot es puguin expressar com una espiritualitat en tant que suposen un exercici, mai abandonat, de construir-se una vida personal i construir una vida social i comunitària millor. De tot això en va ser un testimoni indiscutible. Si és aquesta l'espiritualitat que volia per a tothom, ho podem pressuposar. Perquè el bé sempre tendeix per si mateix a difondre's. Així doncs, podem defensar que Pierre Hadot va viure immers en una forma d'espiritualitat que li va fer possible viure la vida d'una manera intensa; treballar rigorosament i a fons els autors que va estudiar; i transmetre la força de les seves conviccions i les dels seus autors predilectes. Som nosaltres els qui fem de Pierre Hadot un testimoni indiscutible d'una vida viscuda amb una densitat espiritual poc corrent.

Pierre Hadot.

13 La denominació d'*exercicis espirituals* és una denominació poc satisfactòria, que no acaba d'encaixar massa amb la sensibilitat d'avui. Pierre Hadot ho sap, i fins i tot confessa que «il n'est plus de très bon ton, aujourd'hui, d'employer le mot spirituel». El mot *spirituel* tradueix el terme grec ἄσκησις, *exercici* (i, també, μελέτη, *cura*) i el terme llatí *exercitium*, *exercici*. Pierre Hadot justifica la decisió d'emprar aquest mot perquè cap dels altres adjectius o qualificatius (*psychique*, *moral*, *éthique*, *intel·lectual*, *de pensée*, *de l'âme*) no vehiculaven bé la realitat que ell volia descriure.

14 Vegeu Bosch-Veciana, *El moviment lector de Pierre Hadot*, ja citat, p. 107-119.